

Halina Pelcowa

Hieronim Łopaciński jako dialektolog

Hieronim Łopaciński (Rafał Lubicz) urodził się 30 IX 1860 r. w Ośnie Górnym, zmarł 24 VIII 1906 r. w Lublinie. Pedagog, bibliofil, edytor, inicjator biblioteki w Lublinie, wydawca staropolskich glos i tekstów, zbieracz słownictwa gwarowego, od 1900 r. członek Akademii Umiejętności - taką informację o wybitnym uczonym przełomu wieków podaje S. Urbańczyk w *Encyklopedii języka polskiego*. Podobne dane zawierają też inne prace typu encyklopedycznego, w tym *Słownik biograficzny miasta Lublina*², w którym m. in. czytamy, iż Łopaciński interesował się historią Lubelszczyzny, obyczajami ludowymi, gwarą. Wzmianki te zbyt ogólnie charakteryzują Hieronima Łopacińskiego. Wynika z nich jednak, że był znawcą i miłośnikiem języka polskiego zarówno dawnego, jak współczesnego, pisanego i mówionego. Więcej o zasługach tego uczonego w dziedzinie językoznawstwa i etnografii dowiadujemy się z pracy F. Araszkiwicz³ oraz z opracowań zbiorowych *Hieronim Łopaciński i Biblioteka Jego Imienia*⁴, *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*⁵. Na szczególną uwagę zasługują artykuły: L. Kaczmarka *Dorobek językoznawczy Hieronima Łopacińskiego*⁶, H. Zwolakiewicza *Zasługi H. Łopacińskiego na polu*

¹ *Encyklopedia języka polskiego*. Red. S. Urbańczyk. Wrocław 1991 s. 192 (hasło opracowane przez S. Urbańczyka).

² A. Stępnik. *Łopaciński Hieronim Rafał*. W: *Słownik biograficzny miasta Lublina*. T. 1. Lublin 1973 s. 162-163.

³ F. Araszkiwicz. *Hieronim Łopaciński 1860-1906*. Lublin 1928.

⁴ *Hieronim Łopaciński i Biblioteka Jego Imienia w Lublinie 1907-1957*. Red. F. Araszkiwicz. Lublin 1957.

⁵ *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*. Lublin 1977.

⁶ L. Kaczmarek. *Dorobek językoznawczy Hieronima Łopacińskiego*. W: *Hieronim Łopaciński i Biblioteka Jego Imienia...* s. 39-50.

etnografii⁷ oraz J. Smolarza *Hieronim R. Łopaciński - człowiek, uczonec, regionalista*⁸. W opracowaniach tych pojawia się także aspekt dialektologiczny prac Łopacińskiego, szczególnie widoczny w artykule L. Kaczmaraka. Wątek ten postaram się znacznie poszerzyć i uzupełnić.

Działalność Hieronima Łopacińskiego przypadła na okres intensywnego rozwoju gramatyki historyczno-porównawczej, a w związku z tym dialektologii jako odrębnej dyscypliny naukowej, badającej mowę ludu wiejskiego. Z powstaniem dialektologii jako nowej dziedziny językoznawczej ściśle wiąże się zainteresowanie słownictwem ludowym, a pierwsze zbiory wyrazów (przeważnie pojedynczych wsi lub małych obszarów gwarowych) pojawiają się już pod koniec XIX w. Badania dialektologiczne miały potwierdzić założenia i wykazać sprawdzalność młodogramatycznej teorii o bezwyjątkowości praw głosowych, co okazało się jednak niemożliwe, gdyż nie można badać mowy ludowej bez uwzględnienia szerokiego tła obyczajowo-kulturowego i wpływu czynników pozajęzykowych. Opracowania Hieronima Łopacińskiego są wyraźnym tego przykładem.

Umiejętnie łączył on fakty dialektologiczne z etnograficznymi i folklorystycznymi, a jego bogata działalność naukowa (bibliografia to kilkaset pozycji, w tym kilkadziesiąt z nich bezpośrednio lub pośrednio łączy się z dialektologią)⁹, do dziś nie straciła na aktualności. I mimo iż nazwisko tego uczonego nie pojawia się w syntetycznych opracowaniach z dziedziny dialektologii, to był jednym z prekursorów badań gwaroznawczych, szczególnie leksykalnych, a zgromadzone przez niego słownictwo stanowi wiarygodne i poważne źródło nie tylko mowy mieszkańców Lubelszczyzny, ale również innych regionów gwarowych.

F. Araszkiewicz i J. Grabowska stwierdzają, iż „dominującą cechą metody naukowych badań Łopacińskiego było gromadzenie materiałów”¹⁰ i można by na tym poprzestać, ale przeglądając artykuły, zebrane

⁷ H. Zwolakiewicz. *Zasługi H. Łopacińskiego na polu etnografii*. W: *Hieronim Łopaciński i Biblioteka Jego Imienia ...* s. 23-37.

⁸ J. Smolarz. *Hieronim R. Łopaciński - człowiek, uczonec, regionalista*. W: „Reg. Lub.” 1994/1996 [R.] 6 s. 101-117.

⁹ Pełną bibliografię prac tego uczonego podaje Jerzy Starnawski. *Bibliografia Hieronima Łopacińskiego*. W: *Hieronim Łopaciński i Biblioteka Jego Imienia ...* s. 89-126.

¹⁰ F. Araszkiewicz i J. Grabowska. *Hieronim Łopaciński - człowiek i uczonec*. W: *Hieronim Łopaciński i Biblioteka Jego Imienia ...* s. 17.

w kolejnych tomach „Prac Filologicznych”¹¹ i „Wisły”¹², dochodzimy do wniosku, że jest to nie tylko ciekawy i bogaty materiał terenowy, ale także cenne informacje naukowe, wskazujące na geografę, a często też historię i etymologię analizowanych zjawisk. Dotyczy to w równej mierze słownictwa, jak i właściwości fonetycznych oraz obyczajów ludowych.

Zainteresowania gwaroznawcze H. Łopacińskiego pogłębiła ścisła współpraca z Janem Karłowiczem - redaktorem „Wisły” i autorem *Słownika gwar polskich*¹³. Po śmierci J. Karłowicza, był H. Łopaciński - wspólnie z W. Taczanowskim - redaktorem tomu III tegoż słownika, wydanego w 1903 r. Część zgromadzonego przez niego słownictwa została też włączona do *Słownika warszawskiego*¹⁴, a materiały polszczyzny dawnej do *Słownika staropolskiego*¹⁵.

Nasilenie współpracy H. Łopacińskiego z regionem lubelskim szczególnie intensywnie wystąpiło w okresie przygotowywania wystawy rolniczo-przemysłowej w Lublinie w 1901 r.¹⁶, na której zorganizowano dział naukowy ze specjalną grupą ludoznawczą. Na rok przed wystawą rozesłano 1000 kwestionariuszy obejmujących pytania z zakresu antropologii, archeologii, krajoznawstwa i ludoznawstwa. W tym ostatnim dziale pokazano wiele ciekawych przykładów z zakresu ludowej kultury lubelskiej. Uzupełniono je bajkami, zagadkami, opisami obrzędów, wierzeń i obyczajów. Materiały te stały się podstawą do opracowania monograficznego zeszytu „Wisły” (jedynego w dziewiętnastu rocznikach), poświęconego w całości Lubelszczyźnie. Znalazły się tam, dzięki zaangażowaniu H. Łopacińskiego, opisy zwyczajów i obrzędów weselnych, chrzcin, obrzędów religijnych, odzieży ludowej, budowy domów, a także czarów, zabo-

¹¹ „Prace Filologiczne”. Wydawane przez J. Baudouina de Courtenay, J. Karłowicza i A. A. Kryńskiego. T. I-V. Warszawa 1885-1899.

¹² „Wisła”. Miesięcznik geograficzny i etnograficzny. T. I-XIX. Warszawa 1887-1905.

¹³ J. Karłowicz. *Słownik gwar polskich*. T. I-VI. Kraków 1900-1911. Słownik został w całości przygotowany przez J. Karłowicza, ale pod jego redakcją ukazały się tylko dwa tomy: I i II.

¹⁴ J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*. Warszawa 1900-1927.

¹⁵ *Słownik staropolski*. Pod red. S. Urbańczyka. Wrocław 1953-1984.

¹⁶ H. Łopaciński. *Niektóre zwyczaje i obchody doroczne ludu lubelskiego, przywiązane do pewnych dni. Z materiałów dostarczonych na wystawę rolniczo-przemysłową w Lublinie 1901 r.* „Wisła” XVI, 1902 s. 356-465; tenże. *Zabobony, gusła, przesady, czary i wierzenia różne. Z materiałów dostarczonych na wystawę rolniczo-przemysłową w Lublinie w r. 1901.* „Wisła” XVI, 1902 s. 413-417. Por. Zwolakiewicz, jw. s. 27.

bonów, zagadek wyrazowych. Obok artykułów etnograficznych były też informacje ściśle językowe dotyczące mowy mieszkańców regionu. Liczne wzmianki dialektologiczne, zamieszczane przez H. Łopacińskiego w „Wisła”, uzupełniały bowiem i często dopełniały opis etnograficzny. Autor zamieszczał je w artykułach o obyczajach, opisach obrzędów, podaniach ludowych, np. przy opisie pieśni śpiewanej przez lud z Wilkowa do św. Floriana znalazła się informacja o używaniu przez mieszkańców tej wsi narzędzika liczby podwójnej: *Święty Florjanie, Nasz wilkowski panie, Módl się za nama Wilkowianoma*¹⁷. W drobiazgach ludoznawczych, nadsyłanych przez H. Łopacińskiego, są liczne scenki rodzajowe i obyczajowe, np. w t. XVI „Wisły” autor przywołuje podanie o opóźnieniu uroczystości wielkanocnych, które brzmi: „W lasach ordynackich, w pow. Janowskim, były osady, leżące zdala od wsi kościelnych, wskutek czego ich mieszkańcy bardzo rzadko mogli bywać w kościele. Jednego roku wyrachowali sobie po swojemu, że już nadeszła Wielkanoc, i udali się do kościoła parafialnego, aby im proboszcz poświęcił święcone. Okazało się, że była to już niedziela przewodnia. Aby omyłkę tę odpokutować, chodzili z procesją koło kościoła i śpiewali: *Panie Jezu Chryste, Zmartwychwstaliście Jeszcze przeszłej niedzieli, A myśmy o tym nie wiedzieli. Aleluja!*”¹⁸.

Zainteresowania dialektologiczne H. Łopacińskiego grupowały się przede wszystkim wokół leksyki gwarowej, ściśle powiązanej z badaniami etnograficznymi, a charakterystyczne dla danego regionu słownictwo ludowe pojawiało się, m. in. przy szczegółowym opisie sposobów budowy domów, obchodzenia świąt itp.

Słownictwo dialektalne stanowiło jeden z ważnych aspektów badań lubelskiego uczonego. H. Łopaciński zamieścił je w dwóch tomach „Prac Filologicznych” (w tomie IV na 107 stronach, a w tomie V na 296 stronach)¹⁹. Wyrazy zostały ułożone alfabetycznie oraz uporządkowane według zasady słownika. Autor wykorzystał w obu zbiorach własne materiały terenowe (głównie z Lubelszczyzny), nadesłane przez różnych

¹⁷ „Wisła” XVI, 1902 s. 465.

¹⁸ H. Ł. *Podanie o opóźnieniu uroczystości Wielkiejnocy*. „Wisła” XVI, 1902 s. 446.

¹⁹ R. Lubicz (Łopaciński). *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (słownik wyrazów ludowych, przeważnie z Lubelskiego, mniej z innych okolic Królestwa Polskiego)*. Cz. I. „Prace Filologiczne”. T. IV 1893 s. 173-279; H. Łopaciński. *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (z Lubelskiego i innych okolic Królestwa Polskiego, zrzadka z Galicji, Szląska, Prus i Poznańskiego)*. Cz. II. „Prace Filologiczne”. T. V 1899 s. 681-976.

zbieraczy w regionie oraz wydobyte z (nielicznych jeszcze wtedy) różnorodnych źródeł drukowanych i prac rękopiśmiennych, także z innych regionów Polski. Zgromadzone słowa zostały zapisane ortograficznie, ale z zachowaniem niektórych właściwości wymowy wiejskiej, np. kreską nad literą są zaznaczane samogłoski pochylone (*badyłarz*, *badráki* - s. 693; *porwał* - s. 710; *jád* - s. 776; *polská droga* - s. 842; *mączka* 'sos' - s. 787; *márgotać* 'mruczeć, szemrać' - s. 790; *maściárz* 'aptekarz' - s. 791; *ptáki* - s. 843; *bodájże wás* - s. 694; *siádejże* - s. 701; *swák ll swok* - s. 896; *cápecka* - s. 704; *powybiéráj* - s. 693; *dziéwka* - s. 728; *rzépie* - s. 872; *chléwecek* - s. 704; *cébula* - s. 695; *kóniczek* - s. 703; *przygóń* - s. 703; *ón* - s. 700), a spółgłoskę *ł* przed samogłoską *o* zapisywane są formy z labializacją (np. *lobudzić* - s. 785; *łokienko* - s. 785; *łokoło* - s. 785; *łopoka* 'opoka' - s. 786). Mazurzenie jest zaznaczone w wyrazach hasłowych tylko przy *cz* (np. *cápka niewiadomka* - s. 866; *cápecka* - s. 704; *cestować* - s. 706; *beckować* - s. 696; *dziewcyca* - s. 691; *skucy mi się* - s. 883; *chustecki* - s. 691; *bysiecek* - s. 704), ale w cytatach także przy *sz* i *ż* (np. *bydzies*, *pódzies* - s. 691; *breses* - s. 700; *zydowi* - s. 710; *zeni się* - s. 966; *zygawka* - s. 963; *cóżeś* - s. 792; *krucki* - s. 773; *ślicná* - s. 863; *cegoz ja się mocny boże, dockała* - s. 720; *klusecki z mącecki* - s. 792). W słowniku zamieszczono wyrazy reprezentujące różne działy kultury wiejskiej; przeważają rzeczowniki oraz słownictwo konkretne, słabo zaś jest reprezentowana leksyka abstrakcyjna.

H. Łopaciński zgromadził ogromny materiał leksykalny, stanowiący podstawę przyszłych prac dialektologicznych. Zbiory tego uczonego, zamieszczone w obu tomach „Prac Filologicznych”, zawierają około 8500 wyrazów, a zasięg przestrzenny badań ogranicza się do obszaru polskiego ze szczególnym uwzględnieniem terenu lubelskiego. Hasło słownikowe składa się z: 1) wyrazu zapisanego ortograficznie, ale z zaznaczeniem niektórych właściwości gwarowych; 2) objaśnienia znaczenia lub znaczeń wyrazu, czasem są podawane cytaty (z mowy i z pieśni ludowych); 3) lokalizacji w terenie (geografii wyrazu) z podaniem nazwy miejscowości; są to skróty nazw wsi, np. Wąwol., Czemies. lub okolicy (powiat, szerszy obszar, region: Lubel., Puław., Kuj., Podłás.), 4) odesłania do źródła, z którego autor korzystał (np. Zbiór II, 6; Bystr. 95; Kolb. Sand.); 5) kwalifikatorów typu: myśl. (myśliwski), psń. (z pieśni), szk. (szkolny), powsz. (powszechny), pog. (pogardliwy), rośl. (roślinny), żart. (żartobliwy); 6) rzadziej odsyłać do innych pokrewnych wyrazów, np. *mamalusz a* 'lilia wodna', grzybieniec... por. *mamałucha* lub z części II do części I

słownika (np. por. I, 13). I tak, np. przy nazwie *majkiela* ‘mańkut’ (s. 788) znajdujemy informację o używaniu tego wyrazu w Głodnie w powiecie puławskim oraz odsyłacz do jego synonimu *majkut* zamieszczonego w części I na s. 43; przy nazwie *luszof* (s. 783) są odsyłacze do mających to samo znaczenie słów *tryfus* i *zolnik*.

Słownik jest zaopatrzony w krótki wstęp, objaśnienie używanych kwalifikatorów, spis skrótów nazw miejscowości z podaniem powiatu, spis skrótów dzieł cytowanych. Autor wykorzystał kilkadziesiąt różnych, najczęściej bardzo krótkich, prac dotyczących ubiorów, obyczajów, warunków życia ludności wiejskiej, mowy ludowej, pieśni. Cytował też O. Kolberga oraz przywoływał wyrazy notowane w niewielkich słowniczkach, zamieszczonych przez różnych zbieraczy w „Wiśle” i „Pracach Filologicznych”. We wstępie do części II słownika H. Łopaciński pisał: „życzliwe przyjęcie i odznaczenie, jakiego doznała praca nasza pod tym samym napisem (będziemy ją nazywali częścią pierwszą *Przyczynków*), ogłoszona w tomie IV «Prac Filologicznych» (...) skłoniło zbieracza do gromadzenia w dalszym ciągu słowozbioru gwarowego i wydania go obecnie po 7-u latach jako części II-ej *Przyczynków*. I część II, podobnie jak pierwsza, zawiera wyrazy gwarowe nie tylko przez nas osobiście zasłyszane i zapisane, ale również zbierane przez osoby życzliwe, które skrzętnie notowały materiał językowy i piszącemu te wyrazy łaskawie go dostarczały; wdzięczność im przeto najgorętszą składamy na tym miejscu za złożone cegiełki do badania języka ojczystego; szczególnie zaś zasiłyły pracę naszą zbiory wyrazów z okolic Bychawy i Wąwolnicy w gub. Lubelskiej”²⁰. Autor informuje dalej, że oprócz wyrazów właściwie ludowych oraz powszechnie używanych, nie znajdujących się jednak w słownikach Lindego i Wileńskim, część II zawiera dość dużą liczbę wyrazów z działów specjalnych, a mianowicie: 1. Przeszło 500 wyrazów z dziedziny myślistwa; 2. Przeszło 100 wyrazów z terminologii górniczej, rybackiej, flisackiej, bednarskiej, garncarskiej oraz innych rzemiosł, po wsiach i miasteczkach uprawianych; 3. Przeszło 100 wyrazów używanych w gwarze uczniów.

W celu potwierdzenia wielkiej wartości badań leksykalnych H. Łopacińskiego, przywołuję tu niektóre ciekawsze wyrazy, zamieszczone w tomie V „Prac Filologicznych”, w wersji podanej przez autora²¹:

²⁰ Łopaciński. *Przyczynki...* Cz. II. „Prace Filologiczne”. T. V 1899 s. 681-682.

²¹ Tamże.

aino - drwiąco, niechętnie, równa się przeczeniu: „*Kaska, pódzies za mnie?*”
 „*aino, zaraz* - zapewne? wątpię, a jakże, nic z tego, Wąwol.²² - s. 691²³,
aino-że - w tymże znaczeniu - a jakże, Udr. - s. 691,
ajuści - a jakże? dla oznaczenia potwierdzenia. Często zam. tak bywa
 używane a połączone z kiwnięciem głowy, Udr. - s. 691,
badunia - błoto, bajora, od Sieniawy, por. Rozpr. XX, 425 *badunia*. - s. 693,
badraki - badyle, chwast: *powybiéráj te badraki z siana*, Józ. - s. 693,
badyle - biegi, tj. nogi wysokiego zwierza, myśl. - s. 693,
bajak - bazarz, opowiadający bajki, Podhale. - s. 693,
bajbugi - bajdy: opowiadać *bajbugi*, niestworzone rzeczy, Lubel., por.
 Kolb. Sand. 260, *bajbuga* - plotkarz, plotkarka. - s. 694,
bajdula - papla, pleciuga, Lubel. - s. 694,
bałabuny - odmiana kartofli (niekoniecznie drobne), Wąwol. popr. do
 I, 9. - s. 694,
balonie - pog. oczy: „*Powywálały Godowanie balonie*”, psń. Godowanie
 - mieszkańcy wsi Godowa, Olbęcín od Chodla, por. Kolb. Sand. 260. - s. 694,
beltać - mącić, klócić płyny, mieszać, Lubel., por. *belty* I. 11; Spr. IV,
 310, Zbiór I, 38, II, 6, Kolb. Krak. IV, 303, Kremer 8, Mikl. Et. W. 18
bolta. - s. 696,
bęb narz - bednarz, Rzecz., por. Hof 39, Karł. Sł. ob. 42. - s. 697,
bębniarz - grający, bębniący na bębnie, Krasnst. por. SW i SL *bębenista*.
 - s. 697,
bociek - 1) bocian, 2) chłop wysoki a cienki, Wąwol. - s. 699,
bociuch - bocian, Wol. Gał. - s. 699,
bojowisko - boisko, klepisko w stodole, Op. Lub., por. Łoś Rozpr. XI,
 182. - s. 699
bolák - wrzód, guz bolący, Racib., Sączów, Lubel., Kraśn., Udr., 2)
 rana, ból - Racib., por. SW, Bystr. 86. - s. 699,
boleśnica - łamanie w kościach, Biłg. - s. 699,
brechać - 1) szczeakać, pog. kłamać: *co ón tam brecha?* Wąwol. *co ty
 breses?* Kraśn. 2) głos wydawać, o sroce, myśl. - s. 700,

²² Rozwiązanie skrótów cytowanych źródeł drukowanych oraz nazw miejscowości i regionów gwarowych zamieścił autor we wstępie do I i II części słownika (por. R. Łopaciński). *Przyczynki...* „Prace Filologiczne”. T. IV 1893 s. 173-279; H. Łopaciński. *Przyczynki...* „Prace Filologiczne”. T. V 1899 s. 681-682.). Tutaj przywołuję je w wersji zaprezentowanej przez H. Łopacińskiego, a wykaz skrótów podaję na końcu artykułu.

²³ Po myślniku podaję numer strony.

budny dzień - dzień powszedni: *na budnym dniu, na budniu* - w dzień powszedni, Kumów, por. SW prow., Pleszcz. Boj. 32, PF IV, 803, Karł. Słow. ob. 72. - s. 702,

burek - fartuch wełniany, Ostrów, Lbrt, por. I, 13. - s. 703,

bycio - zdr. od byk, Twor.: *Byciu, byciu, siwy wole, przygón, przygón krówki moje*, pśń. Krasnst. - s. 703,

bzianka - zupa z bzu białego u drobnej szlachty na Podlasiu - s. 704,

bździuch - a) smarkacz, dzieciuch, b) pluskwa drzewna, Wąwol., c) *bździuchy* - porzeczką czarna, Lubel, Chełms. - s. 704,

chaber - chwast, badyle, Józ. - s. 706,

chamula - zupa jabłkowa, Hrub., por. Karł, Słow. ob. 93. - s. 707,

chochół, dyrdoń, czapka - snop przykrywający kupę snopów - Józ. por. SW. - s. 708,

chusty - cały ubiór: *porwał zydowi chusty*, Rzecz.; *chusty kościelne* - ubranie, używane na święto, gdy się idzie do kościoła, Kumów - s. 710,

chwacić - wystarczyć, Kamion., por. *xbatumъ*. - s. 710,

chyza - strzecha, dom, Krasnst. - s. 712,

w chyżu - w mieszkaniu, w ciepłe, w przeciwieństwie do - na dworze, Wąwol., do I, 16, por. PF V, 152 hyz - s. 712,

drybus - naczynie o trzech nogach do zolenia bielizny, *zolnik*, Tykoc. por. SW. *dryfus*, z niem. *Dreifuss*. - s. 723,

drygótka - dreszcze, Sien., do I, 20. - s. 723,

dziówka - córka - Pisklaki, pt. Biłg. i indziej. - s. 728,

glamza - człowiek ślamazarny, Wąwol, por. Ramułt 42 *glomza*. - s. 738,

gnojnice, pomosty, latry - gnojownice, Puław. por. Rozpr. XXVI 376. - s. 739,

jawory - ożyny, jagody leśne, Dylążki, od Bełż. - s. 751,

jętrznicza - jątznica, kiszka, Czemer. - s. 753,

kobyła - 1) żart. nazwa lokomotywy u maszynistów kolejowych, 2) płachta, rozpięta w polu na drążkach i służąca w czasie lata za kołyskę dla dzieci, Bełż., Kamion., p. wyż. *kobylica* 3). - s. 765,

kociérba - czeremcha, Puław., Józ., Rzesz., por. Maj. *kocierzba, kocierpka*, PF V, 118. - s. 765,

kromisto - nosidła do wody, Grodzień., p. I, 37 *kormesta* i wyż. *koromesta*. - s. 772,

koromesta - nosidła do wody, Werb., do I, 37, por. Lud 1897 III, 44 - s. 769,

kraska - a) pisanka, Hrub., do I, 37, b) *kraska* - nazwa krowy, Ostrów, por. *wół krasy, krason.* - s. 772,

kruki, krucki - jaja malowane na kolor czarny: ugotowałam jaja na krucki, Koryt. - s. 773,

kulasza - prażucha: *chłop jád kulasze, a on to nazywál prażucha*, Rzecz., por. Zbiór XIV, 155, Adalb., 448 pod wyr. Sas 5, Mal. niekt. wyr. lud. 34. - s. 776,

kycka - konik polny, Twor. - s. 778,

luszof al. *tryfus* al. *zoznik* - naczynie drewniane, Bełż. - s. 783,

niewiastka - synowa. Piaski Luterańskie pt. Lubel., do I, 50, por. Pleszcz, Boj. 38. - s. 806,

niewistka - synowa, Udr. p. Zamojski, por. I, 50, *niewiastka*, SW prow. PF IV, 846; w Farrago J. Cervi Tuchol. z r. 1607 w Zamościu, str. 653 czytamy: *nirus - niewistká, żona synowska, cieść.* - s. 806,

pałuba - przykrycie uła z pnia drzewnego, Gał., por. SW *pałub* i *pałuba*; do zn. I, 57: *a wie! (= wio) babo pałubo, już ty zdechniesz niedługo*, Ciec. - s. 824,

piecem przechodzić z klasy do klasy - o uczniach słabych, niezastępujących na promocję, szk. powsz. - s. 830,

piesek ziemny - chomik, Głod., por. Witan. Strad. 6 pies ziemny, Rozpr. XX, 436. - s. 832,

piętka - 1) część tylna pługa, sunąca się po ziemi, Wąwol. por. wyż. pięta; 2) *w piętke gonić* - o psie, goniącym zająca pod trop, myśl. - s. 832,

plazgor, plazgorek - praprawnuk, Klementowice, pt. Puław., por. stpol. *plaskur - atavus*²⁴. - s. 834,

prazgulę, lm. *prazguleta* - praprawnuk, Chodel, por. wyżej. - s. 851,

polewanica - naczynie do polewania w nim brudnej bielizny, *zoznik, potaczka*, Wąwol., do I, 62, Rozpr. XX, 432. - s. 842,

potác(z)ka - naczynie używane do zaparzania, zolenia, ługowania bielizny, Lubel., Łuk., Ostrów, por. SW prow. odsyła do *potok, żlukto*, PF IV, 862. - s. 848,

polská droga - droga boczna: *jechać polskimi drogami, a nie gościńcem*, Kielec. Lubel. - s. 842,

psi koltun - rośl. widłak, *lycopodium*, Józ. - s. 860,

²⁴ Tu następują liczne odniesienia do form i znaczeń staropolskich, przywołana jest też literatura przedmiotu i etymologia wyrazu.

pyzy - kluski kartoflane, Podlas.; *wiwat Jezus i Maryjá, sličná w niebie kompanijá, jedzo rosól i pirogi, pyzy i cielęce nogi*, Puław., por. SW. Spr. V, 141. - s. 863,

skorusyna - skorupa z jaja, Kamion., do I, 76. - s. 881,

soloducha - rodzaj zupy słodkiej, Kamion., por. Wal. Błędy 353, Czeczot - *saładucha*, Adalb. 44, 21 *stoducha*, 284 Malcz 2. - s. 886,

szalki - kapusta nierozwinięta, Wąwol., por. I, 81 *szlaki*, A-B 631 *szalek*, Spr. IV, 369 *salka*. - s. 898,

świńska wesz, świńskie bagno, świńskie ziele - nazwy roślin, Wąwol. i powsz. - s. 910,

trześnie - trześnie, czereśnie, Jan., słoworód ludowy od *trząść*. - s. 917,

trzymanek - chrześniak, Udr. - s. 917,

trzymanka - chrześniaczka, Udr., p. wyż. *dzierżanka*. - s. 917,

zagłoba - a) klin, Kamion., por. SW *zagłobić, zagłabiać*, b) przeszkoda, przekora, Opat., por. Kolb. Krak. IV, 327, p. wyż. *zagłaba*. - s. 948,

zimne nogi al. *drygle* - galareta, Wąwol. - s. 960,

zolnik - naczynie drewniane o trzech nogach do zolenia bielizny, Łukaw., Wąwol., Lubel., por. SW *zolić* i I, 100 *zołowa*. - s. 963,

żlukto - toż co wyżej *potaczka, zolnik*, Podlas. Wołyń, por. SW *prow.*, Wal. Błędy 450 *żlukta*, Czeczot 96, Piskl. 76. - s. 966.

W słowniku przedstawiono różne sposoby prezentacji słownictwa gwarowego. Obok wyrazu hasłowego autor podaje liczne synonimy (np. *chochól* - *dyrdoń* - *czapka*; *luszof* - *tryfus* - *zolnik*; *zimne nogi* - *drygle*), będące też często objaśnieniem słowa podstawowego (np. *polská droga* 'boczna droga', *kulasza* 'prażucha', *bojowisko* 'boisko, klepisko w stodole'), a także odmiany fonetyczne i morfologiczne tego samego wyrazu (np. *niewiastka, niewistka; plazgor, plazgorek, przagule; kromisło, kormesła, koromesła, koromesło*). Wyraźnie zaznaczona jest też wieloznaczność niektórych słów (np. *badyle* 'chwasty' i 'biegi - nogi wysokiego zwierza'; *zagłoba* 'klin' i 'przeszkoda, przekora', z podkreśleniem zróżnicowania geograficznego poszczególnych znaczeń). Obok wyrazu podstawowego podawane są ponadto zdrobnienia funkcjonujące tu na zasadzie odrębnego wyrazu, np. *bycio* (od *byk*), *karczmiczka* (od *karczma*). Przywoływane wyrazy są uzupełniane o dodatkowe informacje, dotyczące zakresu użycia danego słowa i jego kontekstu, np. *aino* - drwiąco, niechętnie, równa się przeczeniu: „*Kaśka, pódzies za mnie?*” „*aino, zaraz* - zapewne? wątpie,

a jakże, nic z tego”, ale *aino* wzmocnione przez *że*, czyli *aino-że* ma już charakter twierdzący i znaczy ‘a jakże’, podobnie jak *ajuści*, używane dla oznaczenia potwierdzenia, często połączone z kiwnięciem głowy. Znaczenie wyrazu znajdziemy ponadto w licznie przywoływanych cytatach z mowy ludowej lub pieśni (np. *polská droga* ‘boczna droga’: „jechać polskimi drogami, a nie gościńcem”, *kinąc* ‘rzucić’: „jabłuszka ukąsisz i na ziemię kiniesz, we mnie się zakochasz, na wieki nie zginiesz”). W wielu wypadkach brakuje jednak wyraźnie sprecyzowanego znaczenia (np. *kapica* ‘część cepów’, *chaber* ‘chwast, badyle’, *świńska wesz* ‘nazwa rośliny’), chociaż są też wyrazy objaśnione szczegółowo (np. *beltać* ‘mącić, kłócić płyny, mieszać’, *chamula* ‘zupa jabłkowa’, *ożarek* ‘suche, ogryzione przez bydło drzewko’, *piętka* ‘część tylna pługa, sunąca po ziemi’, a przy nazwach niektórych roślin podano ich łacińskie odpowiedniki: *psi kołtun* ‘widłak, *lycopodium*’). H. Łopaciński sięga też do etymologii i historii nazw, powołując się zarówno na słoworód ludowy, np. *trzęśnie* od *trząść*, obce pochodzenie (np. *dryfus*, z niem. *Dreifuss*; *chwacić* ‘wystarczyć’, z ros. *xbamumb*), jak i na staropolskie postaci wyrazu, np. *plazgor*, *plazgorek*, przy których jest zamieszczony dokładny wywód etymologiczny.

Przywołane tu, w wielkim skrócie, słownictwo ludowe wskazuje na bogactwo leksyki regionu lubelskiego i jednocześnie na jej odrębność, specyfikę pogranicza kultur i narodów (np. ‘drewniane naczynie z klepek, służące dawniej do zaparzania bielizny w ługu’ to: *polewanica* wiążąca Lubelszczyznę z Małopolską środkową, *potaczka* i *tryfus* z Mazowszem i Polską północną, *żlukto* z gwarami Polski północno-wschodniej, Białorusią i Litwą, *zolnik* z gwarami ukraińskimi), a lokalizacje Łopacińskiego znajdują pełne potwierdzenie we współczesnych gwarach lubelskich²⁵. Ponadto w słowniku H. Łopacińskiego znajdziemy liczne przykłady świadczące o różnorodności leksyki gwarowej Lubelszczyzny. Sąsiadują tu wyrazy małopolskie (np. *kocierba* ‘czeremcha, *Prunus padus*’, *polewanica* ‘drewniane naczynie z klepek, służące dawniej do zaparzania bielizny w ługu’, *chochol* ‘snop przykrywający kopkę snopów zboża’), mazowieckie (np. *zimne nogi* ‘galareta z nówek’, *chaber* ‘chwast w zbożu, *Centaurea cyanus*’, *potaczka* ‘drewniane naczynie z klepek, służące dawniej zaparza-

²⁵ Por. H. Pelcowa. *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*. Cz. I. *Słownictwo pochodzenia małopolskiego*. Lublin 1985, mapy nr 32, 32A; też. *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Lublin 1994, mapa nr 38.

nia bielizny w ługu'), a także kresowe (np. *kaczan* 'głęb kapusty', *niewiastka* 'synowa', *koromesła* 'nosidła do noszenia na ramionach wiader wody', *drygle* 'galareta z nówek')²⁶. W słowniku są reprezentowane wszystkie działy kultury materialnej i duchowej wsi, a zgromadzone tam słownictwo potwierdza trójdzielność gwar Lubelszczyzny.

Drugi aspekt badań H. Łopacińskiego, który należy zaliczyć do pogranicza etnografii, folklorystyki i dialektologii, to - wspomniany już - opis zwyczajów, obrzędów oraz przywoływanie podań, legend. H. Zwolakiewicz pisał, iż wcześniej zrodzone zainteresowania etnograficzne tego uczonego „szybko przeradzają się w zamiłowanie i pasję. Od początku zajmuje się rozległymi dziedzinami folklorystycznymi, bada zjawiska i wątki w podaniach i bajkach, zajmuje się przysłowiami i gwarą, zbiera różne materiały z kultury społecznej, szczególnie dotyczące „sobótek”, nie pomija faktów z kultury materialnej”²⁷. Autor ze szczególną pieczołowitością i dokładnością śledzi to, co dzieje się w kulturze i obyczajowości wiejskiej, opisuje, m.in. *zwyczaj ocalenia skazanego na śmierć przez dziewczę*²⁸, *obyczaj chodzenia z konikiem*²⁹, czy też *Maidło (Zwyczaj, zachowywany w Zielone Świątki)*³⁰ - po to, aby uchronić je od zapomnienia. Pracom tym towarzyszy głęboka troska o wiarygodność gromadzonych materiałów. Niektóre opowiadania są zapisywane uproszczoną pisownią fonetyczną³¹, inne uzupełniane informacjami etymologiczno-historycznymi o dawnych i współczesnych mu obyczajach, np. obok przywołania obrzędu Sobótki z regionu lubelskiego, pojawia się dokładny wywód na temat historii obchodzenia nocy św. Jana³².

I trzeci krąg to ściśle językowe rozważania towarzyszące opisom wybranych zagadnień fonetycznych mowy mieszkańców wsi, głównie **mazurzenia** i **a pochylonego**. Szczególnie dokładne informacje podaje Łopaciński o występowaniu a pochylonego³³. Stwierdza, że wymowę taką mają, idąc od południa: Rzeczyca pow. Kraśnik, Wierzchowiska pow. Janów, Wola

²⁶ Pelcowa. *Studia...*, jw., mapy nr 21, 21A, 32, 32A, 7, 7A, 2A, 19A; też. *Mazowizmy...*, jw. mapy nr 38, 53, 4.

²⁷ Zwolakiewicz, jw. s. 25.

²⁸ „Wisła” XIX, 1905 s. 274-290.

²⁹ „Wisła” XVI, 1902 s. 382-388.

³⁰ „Wisła” XVI, 1902 s. 408-409.

³¹ Por. m. in. opowiadanie spod Bychawy zamieszczone w „Wisła” IV, 1892 s. 133.

³² M. in. *Sobótka (Lubelskie)*. „Wisła” VI, 1892 s. 230-234; *Sobótka*. „Wisła” XVII, 1903 s. 94.

³³ „Wisła” XVI, 1902 s. 433; IV, 1890 s. 447-448.

Gałęzowska pow. Lublin, Babin pow. Lublin, okolice Lublina, Spiczyn, Kamionka i inne wsie koło Lubartowa, Wola Rękowska pow. Garwolin, Wilczyńska pow. Łuków i gmina Pruszyń w pow. siedleckim. Wymowę **jasną** autor zanotował w Smoryniu koło Biłgoraja, w pow. węgrowskim i w Jeżewie koło Tykocina. Dział „poszukiwania” zamieszczany w „Wisła” zawierał też wiele innych interesujących informacji gwarowych, przekazanych przez H. Łopacińskiego. Niemal w każdym z tomów „Wisły” czytamy: od Rafała Lubicza otrzymaliśmy...; Rafał Lubicz nadesłał... Wśród tych wiadomości znajdziemy bardzo dokładne i precyzyjne informacje, dotyczące nie tylko zasięgu **a pochylonego**, pokrywające się z geografiami zjawiska w znacznie późniejszych (z I i II połowy XX wieku) opracowaniach gwarowych o charakterze ogólnopolskim³⁴ i pracach z regionu lubelskiego³⁵, ale także wzmianki o występowaniu innych zjawisk fonetycznych, w tym **mazurzenia** we wsiach Godziszów i Wierzchowiska w pow. janowskim, w Woli Gałęzowskiej w pow. lubelskim i Babinie koło Bełżyc³⁶ oraz wymowy o zamiast *ó* (*rożny, głowka, rozga*) i *r* zamiast *rz* (*treba, jermo*) w Jeżewie koło Tykocina³⁷.

Pisząc o **a pochylonym i mazurzeniu**, H. Łopaciński wziął pod uwagę te właściwości, które były najbardziej typowe (współcześnie także mazurzenie i samogłoski pochylone są najwyrazistszymi wykładnikami gwary), a także miały charakter zjawisk fonetycznych. Nie były to jeszcze badania prowadzone systematycznie, a raczej przyczynki, pozwalające nieco lepiej poznać i zrozumieć różnice w mowie ludowej różnych okolic. Mimo ich fragmentaryczności z dzisiejszego punktu widzenia, mieszczą się jednak w pełni w nurcie badawczym ówczesnej dialektologii.

Zainteresowanie Łopacińskiego regionem lubelskim i jego kulturą pozwoliło mu na trwałe wpisać się do grona wybitnych lublinian. Uczony ten doskonale włącza się w preferowaną ostatnio w edukacji szkolnej problematykę „małych ojczyzn”. Jego słownik pokazuje dodatni aspekt ducha zaścianka³⁸, przejawiający się w odrębności regionalnej, w tym, co na danym obszarze jest

³⁴ K. Nitsch. *Dialekty języka polskiego*. Wrocław 1915; S. Urbańczyk. *Zarys dialektologii polskiej*. Warszawa 1972; K. Dejna. *Dialekty polskie*. Wrocław 1973.

³⁵ W. Kuraszkiewicz. *Przegląd gwar województwa lubelskiego*. W: *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*. T. I. Lublin 1932 s. 273-324; L. Kaczmarek, J. Bartmiński, J. Mazur. *Ugrupowanie gwar Lubelszczyzny*. „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego”. 1978 Vol. 20 nr 1-2 s. 65-89.

³⁶ „Wisła” XVI 1902 s. 441.

³⁷ „Wisła” XVI, 1902 s. 659.

³⁸ F. Saussure de. *Kurs językoznawstwa ogólnego*. Warszawa 1961 s. 210.

trwale i wierne tradycji, ale wskazujący też na otwarcie się wsi na zewnątrz i pokazanie jej innowacyjnego charakteru. Słownictwo regionu lubelskiego autor sytuuje bowiem na tle innych gwar polskich. W I części słownika są tylko wyrazy z Lubelskiego, ale już w części II także ze Śląska, Galicji, Podhala, Kujaw, Poznańskiego i innych ziem polskich. To pozwala ocenić zarówno stan ówczesnej wiedzy na ten temat, jak i określić miejsce Lubelszczyzny na mapie dialektologicznej Polski. Dzięki temu region lubelski jest znany i bogato prezentowany w opracowaniach przełomu wieków, a słownictwo z Lubelszczyzny stanowi pokazną część zbioru Jana Karłowicza w *Słowniku gwar polskich*³⁹.

Jak zatem sytuują się, zawierające XIX-wieczny materiał, słowniki Łopacińskiego i Karłowicza na tle dzisiejszych słowników gwarowych? Wiele od tamtego czasu zmieniło się, ale to wskazuje tylko, że dobrze wykorzystaliśmy bogatą spuściznę H. Łopacińskiego i jemu współczesnych. Zmienił się układ hasła, inaczej jest prezentowany materiał terenowy; jest zdecydowanie bogatszy, obfityjający w różnorakie odniesienia, rozbudowany synonimicznie i mający szersze poświadczenia terenowe. Bez zmian pozostał jednak sam fakt ścisłego określenia zasięgu geograficznego wyrazów, przy czym w zbiorach H. Łopacińskiego był to najczęściej niewielki obszar (czasem jedna wieś), u J. Karłowicza⁴⁰ poświadczenia geograficzne są już liczniejsze, a w obecnie wydawanym *Słowniku gwar polskich*⁴¹ - dokładnie sprecyzowane, z rozbiem na odcienie znaczeniowe i z zaznaczeniem sposobów wymowy poszczególnych wyrazów. Układy przestrzenne słownictwa gwarowego są bowiem zarówno obecnie, jak i były 100 lat temu, niezwykle istotnym elementem opisu. Słowniki gwarowe odbijają założenia geografii lingwistycznej w myśl zasady, że „bez uwzględnienia czynnika geograficznego nie ma wyczerpującej charakterystyki słownictwa gwarowego ani pełnego obrazu życia poszczególnych wyrazów”⁴². Cel ten przyświecał także badaniom Hieronima Łopacińskiego.

³⁹ Karłowicz. *Słownik...*, jw.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ *Słownik gwar polskich*. Opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie pod kierunkiem M. Karasia (źródła i t. I), J. Reichana i S. Urbańczyka (t. II-V). Kraków 1977-1994.

⁴² B. Sychta. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. T. I. Wrocław 1967 s. XXIV.

Wykaz skrótów używanych przez H. Łopacińskiego

- A-B. - Albiński i Bliziński, Abecadłowy spis wyrazów języka ludowego na Kujawach i w Galicji Zachodniej, Biblioteka Warszawska 1860, t. IV, s. 619-633
- Adalb. - S. Adalberg, Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich, Warszawa 1894
- al. - albo
- Bełż. - okolice Bełżyc w pow. lubelskim
- Biłg. - powiat biłgorajski
- Bystr. - J. Bystron, O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w Księstwie Cieszyńskim, Kraków 1885
- Chełms. - powiat chełmski
- Chodel - Chodel w powiecie lubelskim
- Ciec. - Ciecierzyn w pow. lubartowskim
- Czczot. - Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idjotyzmy, Wilno 1846
- Czemier. - Czemierniki w powiecie lubartowskim
- dop. do I, 16 - uzupełnienie informacji zawartych w części I słownika
- Dylażki - Dylażki w pow. lubelskim
- Gał. - Gałęzów w pow. lubelskim
- Głod. - Głodno w pow. puławskim
- Grodzień. - Gubernia Grodzieńska
- Hof - B. Hof, Lud Cieszyński. Obraz etnograficzny, Warszawa 1888
- Hrub. - pow. hrubieszowski
- Jan. - pow. janowski
- Józ. - Józów w pow. lubelskim
- Kamion. - Kamionka w pow. lubartowskim
- Karł. Słow. ob. - J. Karłowicz, Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia, Kraków
- Kielec. - Kieleckie
- Klementowice - Klementowice w pow. puławskim
- Kolb. Krak. - O. Kolberg, Lud, ser. V-VIII. Krakowskie
- Kolb. Sand. - O. Kolberg, Lud, ser. I, Sandomierskie
- Koryt. - Korytnica w pow. węgrowskim
- Krasnst. - pow. krasnostawski
- Kraśn. - okolice Kraśnika
- Kremer - A. Kremer, Słowniczek prowincjonalizmów podolskich, Kraków 1870
- Kuj. - Kujawy
- Kumów - Kumów w pow. chełmskim
- Lbrt. - pow. lubartowski
- Lubel. - okolice Lublina
- Lud - Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie, t. I-III, Lwów 1895-1897

Łuk. - pow. łukowski
 Łukaw. - Łukawka w pow. puławskim
 Maj - E. Majewski, Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich używane dla zwierząt i roślin od XV w. aż do chwili obecnej, Warszawa 1889-1898
 Mal. niekt. wyr. lud. - L. Malinowski, O niektórych wyrazach ludowych polskich. Zapiski porównawcze. Kraków 1892
 Mikl. Et. W. - F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wiedeń 1886
 myśl. - myśliwski
 Op. Lub. - Opole Lubelskie
 Opat. - pow. opatowski
 Ostrów - Ostrów w Łomżyńskim
 PF - Prace Filologiczne, t. I-V, Warszawa 1885-1899
 Piskl. - Pisklaki w pow. biłgorajskim
 Pleszcz, Boj. - A. Pleszczyński, Bojarzy Międzyrzeccy, Warszawa 1892
 Podlas. - Podlasie
 pog. - pogardliwie
 popr. do I, ... - poprawka do części I słownika
 por. - porównaj
 powsz. - powszechny
 prow. - prowincjonalny
 pśń. - z pieśni
 pt. Biłg. - pow. biłgorajski
 Puław. - pow. puławski
 Racib. - okolice Raciborza na Śląsku
 Ramułt - S. Ramułt, Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego, Kraków 1893
 rośl. - roślinny
 Rozpr. - Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie, t. I-XXVI, Kraków 1874-1900
 Rzecz. - Rzeczyca w pow. janowskim
 Rzesz. - pow. rzeszowski
 Sączów - Sęczów w pow. będzińskim
 Sien. - Sienica w pow. krasnostawskim
 SL - S. B. Linde, Słownik języka polskiego, Lwów 1854-1860
 Spr. - Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków 1890-1895
 stpol. - staropolski
 SW - Słownik języka polskiego, wyd. M. Orgelbranda, Wilno 1861 (2 tomy)
 szk. - szkolny; wyraz używany przez uczniów
 Twor. - Tworyczów w pow. zamojskim
 Tykoc. - okolice Tykocina
 Udr. - Udrycze w pow. zamojskim

- Wal. Błędy - A. Walicki, Błędy nasze w mowie i piśmie, Warszawa 1886
Wąwol. - Wąwolnica w pow. puławskim
Werb. - Werbkowice w pow. hrubieszowskim
Witan. Strad. - M. Witanowski, Lud wsi Stradomia (pod Częstochową). Szkic
etnograficzny. Kraków 1893
Wol. Gał. - Wola Gałęzowska w pow. lubelskim
wyż. - wyżej
Zbiór - Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, Kraków, od r. 1877
zdr. - zdrobniały
żart. - żartobliwy